

GERARD CLAUSON LUG‘ATIDAGI CHIG‘ATOYCHA OTLAR ETIMOLOGIK TAHLILI

Abdiyeva Kumushxon Qurbonboy qizi

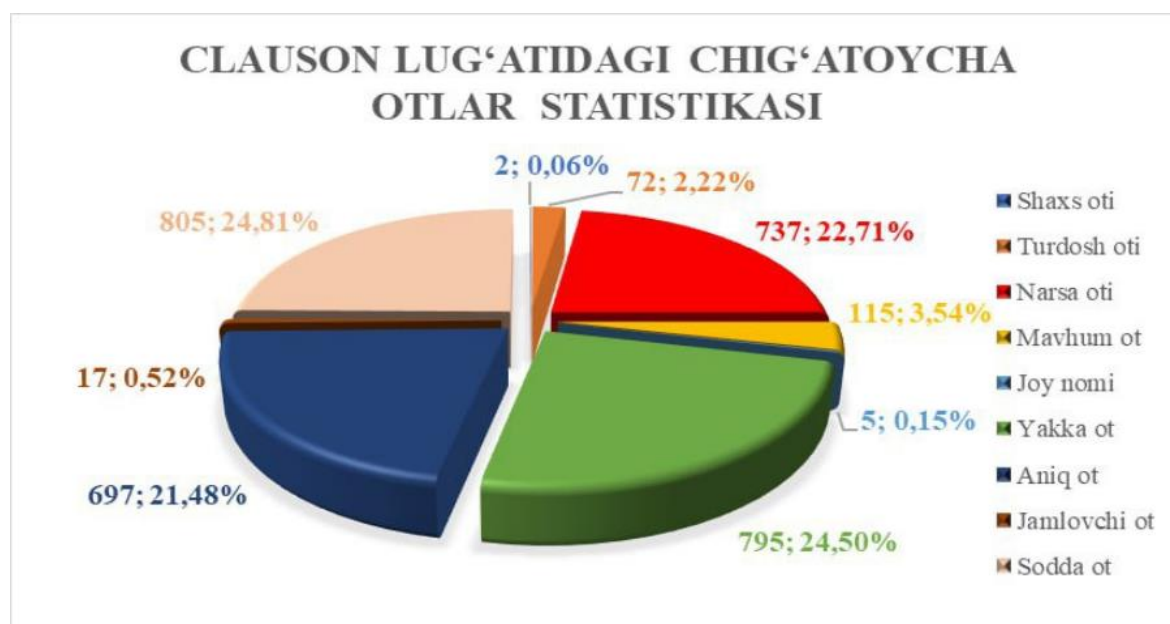
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15687860>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Gerard Clauson tuzgan “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish” asari asosida Chig‘atoy tilidagi otlar grammatik tahlil qilinadi. Tadqiqot 821 ta otga asoslanib, ularning grammatik ko‘rinishlari, semantik yo‘nalishi va til tafakkuridagi o‘rni statistik jihatdan ko‘rsatib beriladi.

Chig‘atoy tili – turkiy tillar tarixida muhim o‘rin tutgan yozma adabiy til bo‘lib, uning lug‘aviy boyligi, grammatik strukturasi va semantik imkoniyatlari bugungi tilshunoslik uchun muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Gerard Clauson tomonidan tuzilgan lug‘at esa bu tilning qadimgi bosqichdagi leksik birikmalarini tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Mazkur maqolada aynan ot so‘z turkumiga mansub birliklar ustida to‘xtalib, ularning grammatik tasnifi statistik tahlil orqali yoritiladi.

Tadqiqotda Gerard Clauson lug‘atidan ajratilgan 821 ta chig‘atoycha ot asosida ularning tematik tasnifi, grammatik shakli, semantik yo‘nalishi va sintaktik potentsiali tahlil qilinadi. Quyidagi jadval Gerard Clauson lug‘atidagi 821 ta otning grammatik ko‘rinishlarini son va foizlar bo‘yicha ifodalaydi.

Statistik tahlil asosida aniqlanishicha, Chig‘atoy tilida narsa otlari (89.77%) mutlaq ustunlikka ega bo‘lib, bu tilning real voqelik – buyum, narsa, ob‘yekt - bilan bevosita aloqadorligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, sodda otlarning yuqori ulushi (98.05%) bu tilning ildiz

asosidagi nomlashga tayanishini bildiradi¹. Gerard Clauson lugʻatidagi otlarning grammatik guruhlar boʻyicha ajratilishi - ularning faqat tasnifi emas, balki tarixiy til tafakkurini yorituvchi semantik indikator sifatida ham koʻriladi.

Turk tilshunosligidagi yana bir klassik manba – “Qutadgʻu bilig”da esa bu singulyarlik semantik funksionallik bilan boyitiladi. Masalan, “beg” (rahbar), “el” (xalq), “kuch” (quvvat), “dunyo”, “baxt” kabi otlar real mavjudlik bilan birga mavhumlik semantik chizigʻiga ham ega. Clauson lugʻatida bu kabi otlar 115 ta (14.01%) ni tashkil etadi².

Jumladan, 821 ta ot orasida sodda, yakka va narsa otlari mutlaq ustunlikda boʻlib, bu holat Chigʻatoy tilining nomlash tamoyillarida konkretlik va birlikka asoslangan til tafakkurini koʻrsatadi. Masalan, 805 ta sodda ot (98.05%) va 795 ta yakka ot (96.83%) mavjud boʻlishi, bu tilning fonetik jihatdan soddalik va singulyarlikka yoʻnaltirilganligidan dalolat beradi. Qiyosiy jihatdan, “Devonu lugʻotit-turk”da ham shunga oʻxshash tendensiyalar kuzatiladi — unda ham koʻplab otlar ildiz shaklida berilgan boʻlib, masalan, “ot” (miniladigan hayvon), “yol” (yoʻl), “togʻ”, “oy”, “qush” kabi atamalar konkret birlik sifatida ifodalanadi³.

Bu mavhum otlar ichida koʻpincha abstrakt tushunchalar – “baxt”, “izzat”, “shon-sharaf”, “aql”, “ruh”, “qismat” kabi leksik birliklar mavjud boʻlib, ular koʻproq didaktik, axloqiy-maʼrifiy matnlarda qoʻllanilgan. Ayni choqda, joy nomlari (faqat 5 ta, 0.61%) va shaxs otlari (2 ta, 0.24%) deyarli uchramaydi. Bu esa lugʻatning toʻliq antroponimik yoki toponimik manba emasligini, balki umumlashgan semantik birliklarga urgʻu berganini anglatadi. Turdosh otlar (72 ta, 8.77%) esa sinonimik guruhlar shaklida namoyon boʻladi. Masalan, “qilich”, “nayza”, “shamsher” kabi turli turkiy yozma yodgorliklarda sinonimik qatorda keluvchi leksik birliklar Clauson lugʻatida ham uchraydi.

Lugʻatda mavjud oʻzbek (chigʻatoycha) leksemalar 10 turdagi tematik guruhlariga ajratilib oʻrganildi. Quyida ayrimlari keltiriladi:

1. Ijtimoiy-siyosiy terminlar:

الـ el – “xalq, yurtdoshlar” – bu leksema qadimiy turkiy tillarda umumiy jamiyat, xalq, elatni anglatadi. Til tarixida bu soʻz turkiy xalqlarning siyosiy birlik va madaniy hamjihatligini ifodalovchi asosiy ijtimoiy birlik boʻlgan. (Clauson, I:140)

بگ beg – “hokim, boshliq” – turkiy ijtimoiy-siyosiy tizimda yuqori martabali rahbar, harbiy va maʼmuriy lavozim. “Beg” unvoni koʻplab tarixiy shaxslar va hukmdorlar nomiga ulanib kelgan. (Clauson, I:302)

توگ togʻri – “adolatli” – boshqaruv va odil hukm mezonini bildiruvchi qadriyat. Bu leksema qadimiy nasihatnoma va falsafiy matnlarda ijtimoiy ideal sifatida talqin qilingan.

2. Harbiy istilohlar:

الـ alp – “qahramon” – qadimgi epik dostonlarda uchraydigan, jasoratli, mardona fazilatli jangchi. “Alp” turkiy madaniyatda milliy ideal obrazlardan biridir.

اوردو ordu – “lashkar” – koʻchmanchi jamiyatlardagi harbiy tashkilot, turkiy davlatlar harbiy tizimining asosi. Bu atama zamonaviy turkiy tillarda ham saqlanib qolgan.

¹ Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.

² Yusuf Xos Hojib. Qutadgʻu bilig. – T.: Fan, 1971.

³ Mahmud al-Koshgʻariy. Dīwān Lughāt at-Turk. – T.: Fan, 1960–1965.

3. Tabiat hodisalari:

يشل yel – “shamol” – atmosfera harakati, ko‘chmanchi turkiy xalqlarning kundalik hayotida va folklorida tez-tez tilga olinadigan tabiiy hodisa. Shamol ko‘pincha kuch va harakat ramzi sifatida ishlatilgan.

بر bir – “bir, vaqt bildiruvchi” – miqdor bildiruvchi birlik, sanash sistemasining asosi, zamon va fazoni o‘lchashda qo‘llanilgan.

4. Urug‘, qavm, qabila nomlari:

ترك turk – “etnonim” – turkiy xalqlarning eng qadimgi va umumiy nomi, qadimiy bitiklar va manbalarda o‘zini anglash vositasi sifatida ishlatilgan.

قپچاق qipchoq – “qabila nomi” – tarixda ulkan ta’sirga ega bo‘lgan turkiy qabila. Ular O‘rta Osiyo va Sharqiy Yevropa hududlarida tarqalgan.

5. Qon-qarindoshlik terminlari:

آتا ata – “ota” – patriarxal jamiyatlarda asosiy oilaviy figura, nasl-nasab davomchisi. Bu leksema shuningdek, hurmat bildiruvchi murojaat shakli sifatida ham ishlatilgan.

اوغول o‘g‘ul – “farzand” – biologik va ijtimoiy ma’noda avlod, yigit kishining o‘g‘li. Bu so‘z ko‘pincha otalik tuyg‘usining timsoli sifatida ishlatiladi⁴.

6. Antroponimlar:

حسن hasan – “chiroyli, Xasan” – turkiy ismlar orasida ko‘p uchraydigan arabcha kelib chiqishdagi shakl, “eng go‘zal” ma’nosini bildiradi. Ism sifatida inson fazilatlariga bilan bog‘liq. توختامش Toxtamish – “shaxs nomi” – XIV asrda faoliyat yuritgan mashhur siyosiy arbob, Oltin O‘rda xoni. Ism qadim turkiy “toxta” (tinch) otidan yasalgan.

7. Toponimlar:

سامرقند Samarqand – “shahar” – qadim zamonlardan buyon O‘rta Osiyoning madaniy, ilmiy va iqtisodiy markazi bo‘lib kelgan. “Shahriston” tipidagi yirik markaz.

بالاساغون Balasagun – “shahar” – Yettisuv viloyatidagi qadimiy shahar, Yusuf Xos Hojib tug‘ilgan joy sifatida mashhur.

8. Gidronimlar:

جايهون Jayhun – “daryo” – Amudaryoning qadimgi islomiy nomi, geosiyosiy va madaniy manba sifatida qadrlangan. Qadimiy geografik matnlarda ko‘p uchraydi.

9. Somatizmlar:

يوراك yurak – “qalb” – hayotiy a‘zo, shuningdek, ko‘ngil, tuyg‘u va ruhiy olam timsoli. Ko‘p hollarda metaforik tarzda qo‘llanadi.

كوز ko‘z – “ko‘rish a‘zosi” – inson sezgi tizimining markaziy qismi, shuningdek, idrok va nazar ramzi.

Chig‘atoy tilida otlardagi omonimlik o‘ziga xos ko‘p qatlamli semantik maydonni tashkil qiladi. Gerard Clauson lug‘atida qayd etilgan ko‘plab so‘zlar bir nechta ma’noda qo‘llanilishi bilan ajralib turadi. Quyida omonimlik xususiyatiga ega bo‘lgan muhim otlar tahlil qilinadi. Xususan, mashhur turkolog va etimologlaridan biri, Gerard Clauson o‘zining fundamental asarida *burya* so‘zini ikki asosiy semantik qatlamda tasniflaydi: “**Qalin kiyim,**

⁴ Navoiy, A. Mahbub ul-qulub. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1992.

to‘n, sovuq ob-havoda kiyiladigan kiyim turi” – bu holatda u odamni sovuqdan himoya qiluvchi ko‘rkiyu iliqlik vositasi sifatida ta’riflanadi **“Don mahsulotidan (asosan arpadan) tayyorlangan taom turi**” – bu ma’no esa iste’mol madaniyati, ovqatlanish an’analari bilan bog‘liq leksik maydonda joylashadi.

Clauson tomonidan qayd etilgan bu ikki ma’no o‘zaro tubdan farqli bo‘lib ko‘rinsa-da, ularni umumiy “himoya va iliqlik” semantik bazasi birlashtiradi. Ya’ni, har ikki holda ham *burya* inson hayotidagi zarur issiqlik manbasi – birida jismoniy (kiyim), ikkinchisida esa oziq-ovqat (taom) sifatida namoyon bo‘ladi.

Chig‘atoy tilida yozilgan tarixiy-badiiy manbalarda ham ushbu so‘zning “taom” ma’nosidagi qo‘llanishi aniq tasdiqlanadi. Jumladan, “Xamsat ul-mutahaqqirin” asarida quyidagi kontekstda uchraydi:

*Bir kun G‘azhar Sādeggāmin madrasasi tālibi-i ilmlar bir bāda shuxta tutib, burya pishirdilar erdim*⁵.

Bu parcha ushbu leksemaning ovqat pishirish kontekstida qo‘llanilganini ko‘rsatadi va semantik izohga dalil bo‘la oladi. Bu yerda *burya* “madrasadagi talabalar tomonidan tayyorlangan oddiy, ehtimol arpadan pishirilgan yorma taomi”ni anglatadi. Boshqa tomondan, *burya* so‘zining “qalin kiyim” ma’nosida qo‘llanilishi, ayniqsa, Xorazm adabiy muhitiga oid manbalarda ko‘zga tashlanadi. Bu kontekstda u “ikki qavatli to‘n” yoki “ikki qatlamli yorganing ustki qismi” tarzida tushuniladi. Bunday qo‘llanish holatlari Xorazmiy yozma adabiyotining sovuq iqlim sharoitida shakllanganligini ham hisobga olganda mantiqiy semantik asosga ega bo‘ladi. Shuningdek, bu semema ko‘proq “qoplama, o‘rash” singari qadimgi turkiy ildizlar bilan ham bog‘lanadi.

Morfologik-etimologik nuqtai nazardan, ba’zi tadqiqotchilar *burya* formasini qadimgi turkiy *bur-* (qoplamoq, o‘rash, o‘rab qo‘yish) fe’li bilan bog‘laydi. Bu fe’l zamirida “himoya qilish”, “qoplash” ma’nosi yotgan bo‘lib, mazkur semantik yondashuv orqali *burya* so‘zining har ikki sememasini izohlash mumkin:

- **kiyim** – odamni sovuqdan o‘raydi, qoplaydi;
- **taom** – donni issiqda pishirib, qalin massa hosil qilinadi, bu esa ichki iliqlikni ta’minlaydi.

Tarixiy manbalar va leksikografik asarlar tahlili asosida *burya* so‘zi turkiy tillar leksikasi, xususan o‘zbek tili tarixiy qatlamlarida ko‘pma’noli, funksional jihatdan keng qo‘llanilgan birlik sifatida e’tirof etilishi mumkin. So‘zning semantik dinamikasi, diaxronik ishlatilishi va metaforik kengayishi, uni nafaqat maishiy madaniyat, balki ijtimoiy-psixologik ehtiyojlar bilan ham bog‘liq hodisa sifatida o‘rganishga asos bo‘ladi.

Gerard Clauson lug‘atidagi otlarning grammatik guruhlar bo‘yicha ajratilish- ularning faqat tasnifi emas, balki tarixiy til tafakkurini yorituvchi semantik indikator sifatida ham ko‘riladi. Jumladan, 821 ta ot orasida sodda, yakka va narsa otlarimutlaq ustunlikda bo‘lib, bu holat Chig‘atoy tilining nomlash tamoyillarida konkretlik va birlikka asoslangan til tafakkurini ko‘rsatadi.

⁵ Xamsat ul-mutahaqqirin. (XIV–XV asrlar qo‘lyozma manbasi).

Xulosa

Gerard Clauson lugʻatida keltirilgan 821 ta ot tahlili Chigʻatoy tilining leksik tizimi haqida muhim xulosalar chiqarishga imkon beradi. Ushbu tilda otlar orqali nomlashda soddalik, birlik, real obyektlarga bogʻliqlik asosiy mezon sifatida namoyon boʻladi. Maʼnaviy tushunchalar esa koʻproq axloqiy-maʼrifiy qatlamlarda ifoda topadi. Shunday qilib, bu lugʻat faqat tarixiy tilshunoslik emas, balki umumiy til tafakkuri uchun ham muhim semantik manba hisoblanadi.

REFERENCES

1. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. –Oxford: Clarendon Press, 1972.
2. Mahmud al-Koshgʻariy. „Dīwān Lughāt at-Turkʻ. T.: Fan, 1960–1965.
3. Navoiy, A. Mahbub ul-qulub. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1992.
4. Yusuf Xos Hojib. Qutadgʻu bilig. – T.: Fan, 1971.